

<https://doi.org/10.53656/his2022-5-1-obs>*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ВОЙНУШКОТО СТОПАНСТВО В КАЗИТЕ ФИЛИБЕ И ТАТАР ПАЗАРДЖИК ПРЕЗ XVI – НАЧАЛОТО НА XVII ВЕК

Д-р Кръстьо Йорданов*Институт за исторически изследвания –
Българска академия на науките*

Резюме. Въз основа на няколко непубликувани регистри в статията се изследва реалната практика на служебното войнушко земевладение. В изследването е приложен историко-правният анализ. Според законодателството войнушките земеделски стопанства са освободени от поземлени данъци, но са част от държавния поземлен фонд. Войнушката бащина обаче се различавала от райетския чифлик или бащина не само по това, че в нея са включвани и лозя, градини и дори къщи, но размерите на нивите често били по-малки от законовите норми за един чифт орна земя. Това може да се обясни с обстоятелството, че тези площи били достатъчни за изхранването на едно войнушко домакинство, тъй като разглежданата категория население е освободена от поземлени данъци и джизие. Все пак още през XVI в. постепенно се създава имуществена диференциация между войнуците, като се откроява тънък слой от заможни стопани на служебни земи. Те разширявали обработваемите си земи както с нерегламентирани средства, навлизайки в тимарската земя, така и чрез може би напълно законни сделки за прехвърляне на дялове орни земи между самите войнуци.

Ключови думи: Османска империя; регистри; войнуци; служебно стопанство; земеделие; данъци

Войнуците са може би най-многобройната група сред християнските поданици на османските султани, които през ранните векове на османското владичество изпълняват военнопомощна служба. Най-голям интерес за нас предизвиква корпусът на войнуците от имперските конюшни. Това е съвсем естествено, тъй като именно тази категория войнуци е най-тясно свързана с историята на българския народ под османска власт. Макар че първоначално главно в Западните Балкани войнуците служели като въоръжени конници с ризница (джебелии), още от края на XIV – началото на XV в. основно в областите на днешна България се обособява групата войнуци от имперските конюшни (Stoyanovski 1990, 24 – 28).

Войнуците от имперските конюшни са разделени на два бьолюка. Единият бил дворцовият бьолюк (*hassa voynukları*), чиито членове служели в дворцовите конюшни на османската столица, докато останалите войнуци били зачислени към обикновения бьолюк (*çayıf voynukları*), ангажиран с косенето на държавните ливади и с грижа за конете във второстепенните по значение обори, или в т.нар. малка конюшня, където се отглеждали товарните коне и други впрегатни животни (Stoyanovski 1990, 28; Ercan 1989, 38 – 43). По време на война те следват обоза на армията, като отново изпълняват същите задължения за грижа на конете и товарните животни (Stoyanovski 1990, 29; Ercan 1989, 38 – 43). Най-малката организационна единица във войнушкия корпус е гьондерът (означаващ буквално копие), който се състои от трима души – един войнук и двама ямаци (помощници) (Stoyanovski 1990, 30). Корпусът разполагал и със свои резервисти, от които се попълвали вакантните войнушки длъжности. Това по правило обикновено били войнушките синове или други близки роднини, записвани в регистрите като зевайд войнуци, докато все още не служели като редовни войнуци. От тях в полза на държавната хазна се събирали някои данъци. Тъй като преди данъчната реформа от 1691 г. джизие не било още същински индивидуално-поголовен данък за немюсюлманите, а е налагано върху техните домакинства, дотогава известна сума джизие плащали само женените и отделени в свое домакинство зевайд войнуци (Galabov 1961, 287, 289). Живеещите под покрива на баща си женени резервисти плащали само испенче (личен поземлен данък за немюсюлманите) и еквивалент на десятъка от зърнени храни. От своя страна, неженените мъже от тази категория, щом били годни да изкарват сами прехраната си, давали само испенче (Ibid.).

Основният стимул на войнуците за изпълнение на отговорната и рискована служба било владението върху служебните земи, т.нар. войнушка бащина, освободени от поземлени данъци. Тъкмо това войнушко стопанство е основен обект на нашето изследване. В историографията е писано много за войнуците, но без да се навлиза в детайли за служебните земи и техния състав. Изследователите, които са направили опит да разгледат тези въпроси, обикновено използват ранните войнушки описи, в които е записан единствено броят на отделните поземлени парцели в бащините, но не и тяхната реална площ (Stoyanovski 1990, 53 – 65; Georgieva 1999, 223). Онези автори, които са разполагали с всички налични описи, са преследвали съвсем други изследователски цели, без да си поставят за цел чрез конкретни примери от практиката да открият регионалните особености на войнушкото земевладение (Ercan 1989, 83 – 92).

Изследвайки темата за войнушката институция, ние имаме възможност да работим с няколко последователни регистъра на войнуците и техните служебни бащини в казите Филибе и Татар Пазарджик (Пловдивско и Пазарджишко). Три поредни регистрации от втората половина на XVI и първите десетилетия на XVII в. ни позволиха да разгледаме подробно темата за състава на служебното войнушко стопанство и реалните размери на земедел-

ските площи¹⁾. В тези регистрации стриктно са записани отделните парцели земя, както и размерът на техните площи в дьонюми (1 дьонюм = 919,3 кв. м). Обработването на информацията се оказва трудоемко и забави работата ни, защото трябваше да събираме парцел по парцел числата (изписани със сиякатни цифри) с площта на земята, за да получим общия размер на орните земи във всяка една служебна бащина. Използвайки регистровите данни, ще приложим историко-правния анализ, за да сравним османското законодателство за войнушките бащини с реалната практика на тяхното стопанисване.

* * *

Още в началото трябва да разгледаме статута на войнушката бащина според законодателните норми през ранните векове на османското владичество. Веднага ще кажем, че повечето обработваема земя през ранните османски векове е част от държавния (мирийски) поземлен фонд, с който разполага държавният фиск. Част от държавния поземлен фонд са райетските чифлици/бащини, които обработвали селяните от обикновената рая (Mutafchieva 1993, 8 – 12; Parveva 2011, 106). Те влизали в състава на тимари, зеамети, хасове или вакъфи – отчисления от поземлените данъци и рентата, изплащани от раята, които държавата преотстъпвала за събиране от служещите в спахийската конница или провинциалната военна администрация като вид заплащане за издръжка срещу службата им (Mutafchieva 1993, 29). В други случаи тези събирания принадлежали на вакъфските религиозно-благотворителни фондации (Ibidem, 77-93). От своя страна, владелците на тимари, зеамети и хасове или управителите на вакъфи преотстъпвали на селяните от раята владееенето върху земята и ползването на земеделската продукция срещу определена такса и издаване на документ, т.нар. тапия (Parveva 2011, 106). От друга страна, в рамките на държавния поземлен фонд съществувало служебно земевладение, при което представителите на определени военнопомощни групи, например соколарите (доганджиите) и мюселемите, сами обработвали своите земи, освободени от данъци, като земята не влизала в състава на тимарите на спахиите, а била под директния контрол на държавата. Войнушките стопанства (бащини) също представлявали служебно земевладение (Mutafchieva 1993, 268 – 270, 272 – 273).

Войнушките бащини се състоели от парцели орна земя (ниви), ливади, лозя, овощни и зеленчукови градини, които служели за изхранване на войнушкото домакинство. Те са отдавани във владение на войнука само срещу редовното изпълняване на службата в държавните конюшни. Като компенсация за тази тежка и отговорна служба войнуците са напълно освободени от испенчето, както и от десятъците и другите данъци върху продукцията в бащината си (Ercan 1983, 342; Galabov 1961, 279, 282, 286, 288; Tsvetkova 1974, 21, 24, 34).²⁾ Войнуците получавали право да обработват и допълнителна земя извън служебната, но за стопанисване на допълнителна орна земя или лозе те били задължени да дават десятък от реколтата на владелеца на земята, т.е. на

лицето, което владее тимара, зеамета, хаса, мюлка или вакъфа, в чието землище се намира обработваемата площ (Galabov 1961, 279, 282, 284, 286, 288).

Османското законодателство от XVI в. показва, че „свободното“ владееие на бащината е нещо твърде условно. Тъй като е част от държавния (мирийския) поземлен фонд, владелецът не можел да продава или оставя в наследство своята служебна земя. След смъртта на войнука или оттеглянето му от активна дейност бащината се записвала на името на този, който поемел служебните задължения (Galabov 1961, 286). Много често преки приемници на службата и бащината били синовете или други роднини на войнуците, поради което служебната земя оставала трайно във владение на войнушките семейства. Но това не било гарантирано от закона, тъй като се изисквало мъжете да са физически годни за изпълнение на службата. Както ще се види, реалната практика показва, че приемници често стават лица без роднински връзки с предишния владелец на войнушката бащина.

Необходимо е да подчертаем, че войнушките бащини се отличават от райетските чифлици и бащини. Райетските поземлени стопанства са елемент от чифт-хане системата, която е в основата на аграрното производство и данъчното облагане в Османската империя (Parveva 2011, 140). Според османското законодателство райетският чифлик отговаря на един чифт орна земя (от „чифт“ произлиза и думата „чифтлик“ или „чифлик“), чиито оптимални размери са между 70 – 150 дьонюма (1 дьонюм = 919,3 кв.м) в зависимост от плодородието на почвата (Parveva 2011, 140; Mutaфchieva 1993, 139). Главно въз основа на законодателството се смяташе, че съставка на райетските чифлици са нивите, лозята и градините, от които спахиите прибирали десятък (Mutaфchieva 1993, 139). Напоследък, изследвайки детайлно не само законодателната норма, но и реалната практика в отделните региони според османските регистри, изследователите достигат до извода, че когато се говори за райетския чифлик или бащина, се имат предвид орните земи (ниви), предназначени за зърнопроизводство. Техният размер трябва да е оптимален, за да може да осигури изхранването на семейството, а също така да остане семе за възпроизводство на културите и чрез произведения излишък да се посрещнат данъчните задължения (Parveva 2011, 140). Нивите в райетския чифлик като поземлени площи не могли да участват в действителна покупко-продажба, да бъдат дарявани или залагани срещу дългове. Наследствените права върху такива земи са ограничени (Ibidem). Същевременно освен орните земи към мирийския (държавен) поземлен фонд, без обаче да бъдат част от райетския чифлик, спадат и ливадите, стопанисвани от селяните, както и пасищата (Ibidem, 106). От друга страна, според османското право съществува и земята мюлк, която се ползва със статут на частна собственост. Под този режим са земите в очертанитата на селищата, градините и лозята в селското землище. Тях селяните от раята могли да продават, залагат и оставят в наследство (Ibidem). Раята плащала десятъци от продукцията не само за зърнените храни от нивите в чифлика/бащината

си, но и за произведеното в лозята и градините. Орните земи от райетския чифлик обаче са облагани и с личен поземлен данък – ресм-и чифт за мюсюлманите и испенче за немюсюлманите (Mutafchieva 1993, 141).

Войнушките бащини, от своя страна, включвали не само орните земи, а в тях влизали и ливадите, лозята, градините (овощни и зеленчукови), както и построените на войнушка земя воденици³⁾. Войнушката бащина се отличавала от райетската и по това, че основната ѝ съставка – нивите, не можело да бъдат прехвърляни с тапия на лица извън войнушкия корпус, както е при райетските земи (Galabov 1961, 279). Въпреки различията между войнушката и райетската бащина все пак най-важният показател на възможността за изхранване на войнушкото домакинство си остава размерът на орните земи (нивите). Една от задачите ни е да проверим дали отговаря на истината твърдението, че размерът на орните земи във войнушката бащина вероятно се подчинява на същите законови норми, отнасящи се за обикновените райетски чифлици/бащини (Stoyanovski 1990, 55 – 56). Използваните от нас регистри показват, че съществува известна степен на имуществена диференциация с оглед размера на орните земи (нивите) в служебните бащини. Обаче повечето войнушки земи са под законовата норма за един среден райетски чифт, като преобладаващо се разорават между 41 и 60 дьонюма⁴⁾ ниви. Процентът на по-малките бащини до 30 дьонюма е по-висок в Пазарджишко, но там повечето войнушки села са в планинския регион на Средногорieto, където възможностите за земеделие са по-ограничени⁵⁾. За съжаление, не можем да сравним войнушките земи с райетските чифлици/бащини от същите региони, защото в османските регистри не откриваме никаква информация за това. По тази причина не можем да кажем категорично дали войнушката бащина наистина е по-малка от райетския чифт в Пловдивско и Пазарджишко, или това е някаква регионална особеност, обща за двете форми на земевладение.

Таблица 1. Площ на орните земи (ниви) в служебните бащини на войнуците от казата Филибе (Пловдив) през 1573 г. (общо 372 бащини)

Площ на нивите във войнушката бащина (в дьонюми)	Брой бащини	Относителен дял от всички бащини (%)
Без орни земи (ниви)	1	0, 27 %
10 – 20	1	0, 27 %
21 – 30	16	4, 30 %
31 – 40	63	16, 94 %
41 – 50	73	19, 62 %
51 – 60	73	19, 62 %
61 – 70	60	16, 13 %
71 – 80	44	11, 83 %
81 – 90	17	4, 57 %

91 – 100	9	2, 42 %
101 – 110	7	2, 15 %
111 – 120	5	0, 81 %
121 – 130	3	1, 07 %
131 – 150	0	–

Таблица 2. Площ на орните земи (ниви) в служебните бащини на войнуците от казата Татар Пазарджик (Пазарджик) през 1573 г. (общо 318 бащини)

Площ на нивите във войнушката бащина (в дьонюми)	Брой бащини	Относителен дял от всички бащини (%)
10 – 20	6	1, 80 %
21 – 30	19	5, 90 %
31 – 40	33	10, 30 %
41– 50	76	23, 90 %
51 – 60	69	21, 70 %
61 – 70	42	13, 20 %
71 – 80	42	13, 20 %
81 – 90	24	7, 50 %
91 – 100	3	0, 94 %
101 – 110	1	0, 62 %
111 – 120	3	0, 94 %
121 – 130		
131 – 150		

Въпреки че войнушката бащина е по-малка от средната законова норма за райетския чифт, предполага се, че тя е достатъчна за изхранването на войнушкото домакинство. Известно е, че войнуците получавали най-добрите и плодородни поземлени площи в землищата на селата си (Refik 1938, 8). Те са освободени от данъци и не заделят от продукцията за изплащането им. Следователно на войнуците през този ранен период не са им необходими бащини с размерите на един среден райетски чифт земя.

* * *

Констатираната имотна диференциация сред войнуците трябва да намери своето логично обяснение. Най-лесното, но твърде едностранчиво обяснение е предполагаемата възможност войнуците нерегламентирано да разширяват своите служебни бащини. Такива опити, разбира се, не липсвали. Например в един ферман от 1575 г. се говори за жители на Панагюрище, които укривали умрелите войнуци и преразпределяли помежду си техните служебни бащини (Refik 1938, 29 – 30, dok. № 28). По-честият и лесен начин за нерегламентирано разширение на служебната бащина ставал, когато войнукут разчистел с брадва гора или раз-

орял целина, без да заплаща нищо за новите земи. В такъв случай би ставало дума за навлизането на войнуците в землището на някой тимар, без да се вземе съгласието на владелеца му и без да се дават дължимите според закона данъци (Galabov 1961, 285). Едва ли обаче тези инцидентни случаи могат да бъдат обяснение на повсеместно срещаната практика с имотната диференциация във войнушките стопанства.

Проучванията ни върху войнушките регистри показаха, че съществува различен тип поведение в селищата, където живеели малък брой войнушки домакинства, от една страна, и средните и големите по численост на войнуците поселения, от друга. В малките войнушки поселения, където живеят до трима войнуци, не наблюдаваме присъствие на едри земевладелци сред тази категория население, а служебните бащини се запазват в продължение на десетилетия в непроменени граници. В землищата на подобни села войнушката земя е малко и в точно определени граници, добре известни на всички, поради което лесно се контролирали. Войнуците в подобни села правели единствено структурни промени. Например, като разоравали служебни ливади или разваляли лозя и градини, за да ги превърнат в ниви поради глад за орна земя. Войнушките бащини от селата, представени в табл. 3, в повечето случаи запазват границите си, установени от старо време. Такъв е случаят при 15 от общо 18 бащини. Напълно логично войнуците не посягат на орните си земи, които са основен източник за изхранването на домакинствата им. Структурните промени в поземлените парцели при преобладаващия брой от случаите се правят за сметка на лозята, градините и ливадите. Единствените случаи за по-драстични промени в площта на орните земи срещаме в две служебни бащини в Бурунсуз (дн. с. Братя Даскалови, Старозагорско) и Комат (дн. квартал „Коматев“; Пловдив), които през 1615 г. се владеят от лица, нямащи нищо общо с предшествениците си по служба. Обяснението за промените може да се намери в обстоятелството, че служебните земи често са сменяли владелците си (нямащи роднинска връзка). Поради това е възможно в единия случай новозаписаният войнук да е добавил някакви ниви, които дотогава е стопанисвал в качеството си на резервист. При втория казус, докато бащината временно е останала вакантна, част от земята вероятно се е загубила, смесвайки се с нивите на войнушките роднини в селото⁶.

Таблица 3. Служебните бащини през 1573, 1603 и 1615 г. в някои селища, в които живеят три войнушки домакинства⁷.

Селище	Брой бащини	Размер на орните земи в дьонюми през 1573	Размер на орните земи в дьонюми през 1603	Размер на орните земи в дьонюми през 1615
Сушица (дн. Карлово)	3	56/49/35	56/49/35	61/49/35
Бурунсуз	3	44 / 57 / 58	44/ 57/ 58	62 / 57 / 58
Комат	3	53 / 81 / 58	53 / 81 / 58	52 / 49 / 58

Тополово	3	55 / 23 / 46	55 / 23 / 46	52 / 24 / 47
Козарско	3	71 / 43 / 51	70 / 42 / 51	66 / 42 / 51
Радилово	3	39 / 30 / 40	39 / 28 / 40	36 / 34 / 40

В средноголемите и най-големите войнушки поселения, където постепенно се увеличава численият състав на войнуците, а ведно с това и количеството на служебните земи в землището на селата, забелязваме съвсем различни процеси. Границите на отделните войнушки бащини в много от случаите не остават трайни, а ако това се случва, то е изключение от общото правило. Точно в такива села срещахме войнуци едри земевладелци, които по всичко изглежда невинаги разширявали служебните си земи незаконно. Законодателството не позволява служебните земи да се прехвърлят във владение на лица извън институцията, но никъде не са изрично забранени (макар да не са и регламентирани) договорките и прехвърлянето на поземлени парцели между самите войнуци. Наблюденията ни върху регистровия материал показват, че в големите войнушки села, където в селското землище съществуват многобройни и обширни площи с войнушка земя, някои служебни бащини увеличават размерите на орните си земи, а други ги намаляват с приблизително същите размери. Ние си обясняваме тези промени с възможни сделки между самите войнуци по прехвърляне на войнушка земя, които, макар и нерегистрирани в законодателството като възможност, вероятно са били напълно законни и/или са били узаконявани със съдействието на войнушките командири – черибашите или дори войнушкия санджак-бей, съпроводено с някакво заплащане.

Наблюдаваните изключения от правилото, когато в средни по численост на войнуците поселения границите на служебните бащини се запазват относително постоянни във времето, се случват обикновено в онези села, които се намират достатъчно близо до големите административни центрове и покрай оживените пътища, в които служебните земи са под стриктния контрол на османските власти, най-вече в лицето на емините по дефтерите и регистраторите, както и висшия команден състав на войнушкия корпус. Типичен пример за това е с. Цалапица, намиращо се на 18 км западно от Пловдив и в голяма близост до стария оживен път от София за Цариград (Michev; Mihailov 1980, 524). Все пак, тъй като в селището живее по-голяма група войнуци, а част от техните синове или братя са със статут на зеваид войнуци⁸⁾, земеделските площи на роднините е възможно понякога да са се смесвали с войнушките земи. Поради това контролът не можело да е толкова стриктен както там, където служебните бащини и войнушките семейства са малко на брой. От друга страна, наличието на повече войнушки земи предполага и прехвърлянето на владелческите права за ниви, ливади, лозя и градини в служебните земи от един войнук на друг, но в Цалапица промените са минимални. По-сериозни промени стават в една конкретна бащина, последователно владяна от войнуци без роднински връзки помежду си⁹⁾, в която нивите

постепенно увеличили площта си от 54 на 82 дьонюма, а в друга бащина пък се появяват и нови лозя. В Цалапица броят на гьондерите и войнуците практически не се променя за десетилетия, поради което можем да изчислим, че през 1573, 1603 и 1615 г. общият размер на обработваемите площи (ниви и лозя) за всички 18 служебни бащини от селото е бил съответно 1100, 1120 и 1119 дьонюма. Тези малки различия показват, че промените се дължат по-скоро на прехвърляне на земя от един войнук на друг, като общата площ на войнушките земи в землището се запазва почти еднаква в продължение на 40 години.

Таблица 4. Войнушки бащини в Цалапица през 1573, 1603 и 1615 г.¹⁰⁾

Брой на бащините	П. н. – 1573	П. лоз. – 1573	П. н. – 1603	П. лоз. – 1603	П. н. – 1615	П. лоз. – 1615
18	37 / 62 / 83	14: 1 / 3 / 7	25 / 62 / 84	13: 1 / 3 / 7	25 / 60 / 82	11 : 1 / 3 / 10

Забележка: П.н. – площ на нивите (дьонюми): най-малка площ/средна/най-голяма.

П. лоз. – площ на лозята (дьон.). Брой на бащини с лозя: най-малка площ/средна/най-голяма

Малко по-различно е положението в Брестовица.¹¹⁾ Сравнението между войнушките регистрации от 1573 и 1603 г. показва, че в девет съпоставими войнушки гьондера и 27 служебни бащини в селото откриваме само 5 войнушки бащини, които в този период напълно са запазили границите си и размерите на поземлените парцели в тях. Тук войнушката бащина се запазва най-често в трайни граници, когато преминавала от бащата в ръцете на сина му. Натъкваме се обаче на случаи, когато промени извършват и преките наследници в едно войнушко семейство, но поради незначителните промени и тук средната площ на нивите се запазва. В други случаи също настъпват само структурни промени, като една-две ниви се превръщат в овощни градини или лозя, тъй като лозарството и овощарството са важен поминък в Брестовица (Michev; Mihailov 1980, 66).

Пример за драстична промяна в границите на служебните земи в Брестовица е една голяма бащина. През 1573 г. тя се владее от някой си Стойко, а общата площ на нивите възлиза на 114 дьонюма и половина, което я превръща в една от най-големите служебни бащини в Пловдивско¹²⁾. При следващата регистрация от 1603 г. орните земи в същата бащина са едва 47 дьонюма, като владеецът, изглежда, няма роднинска връзка със Стойко¹³⁾. Предприемчивият войнук е разширил стопанството си, вероятно добавяйки друга войнушка земя. В крайна сметка обаче, неговите приемници постъпват по обратния начин – прехвърлят част от земята в чужди ръце и тя постепенно намалява¹⁴⁾. За Брестовица обаче не можем да проверим дали поне общата площ на служебните земи в землището се запазва постоянна във времето, защото между двете регистрации са отпаднали два от войнушките гьондери.

Таблица 5. Войнушки бащини в Брестовица през 1573 г. и 1603 г.

Брой на бащините	П. н. – 1573	П. лив. – 1573	П. лоз. – 1573	П. н. – 1603	П. лив. – 1603	П. лоз. – 1603
27	21 / 58 / 114	3: 1 / 4 / 5	21: 2 / 7 / 12	25 / 52 / 72	-	19: 2 / 6 / 11

Забележка: П.н. – площ на нивите (дъонюми): най-малка площ/средна/най-голяма.

П. лив. – площ на ливадите (дъон.). Брой на бащини с ливади: най-малка площ/средна/най-голяма.

П. лоз. – площ на лозята (дъон.). Брой на бащини с лозя: най-малка площ/средна/най-голяма.

Направените наблюдения се отнасят с пълна сила и за другите много по-големи войнушки селища, като например Панагюрище, в които са записани голям брой гъондери и не можем да обобщим всичко в таблица. Можем обаче да представим данните за четири гъондера (№ 1, 4, 9 и 20), подбрани по такъв начин, че да отразят имуществената диференциация между войнуците от Панагюрище. В тези четири подбрани от нас войнушки гъондера откриваме само четири служебни бащини, при които с времето не са настъпили значителни промени, като, ако такива се наблюдават, става дума за площ до 3 дъонюма. В останалите 8 бащини са настъпили някакви промени в границите и площта на орните земи, като в три войнушки земеделски стопанства разликите са значителни. Един от най-заможните стопани сред панагюрските войнуци през 1573 г. разоравя цели 120 дъонюма ниви¹⁵). Неговите приемници, които нямат, изглежда, роднинска връзка с предшественика, постепенно стесняват площта на орните си земи, като през 1615 г. тя е „едва“ 86 дъонюма и половина. И в този случай трябва да търсим някакво различно обяснение за разпиляването на орните земи, като причината е сходна със случая на Стойко от Брестовица.

Таблица 6. Войнушки бащини в Панагюрище през 1573, 1603 и 1615 г.¹⁶

№ на гъондера	Брой бащини	Размер на орните земи в дъонюми през 1573	Размер на орните земи в дъон. през 1603	Размер на орните земи в дъон. през 1615
1	3	51 / 62 / 64	48 / 70 / 64	51 / 57 / 62
4	3	83 / 55 / 77	77 / 55 / 77	76 / 56 / 85
9	3	40 / 90 / 51	43 / 80 / 54	47 / 68 / 89
20	3	30 / 71 / 120	30 / 74 / 109	30 / 76 / 86 ½

Въпреки че Панагюрище е разположено в преобладаващо планински регион, размерът на нивите в землището на селото не се различава от този в плодородната Горнотракийска низина и Карловската котловина. Може би единственото различие е в по-ниското плодородие на почвите. Някои стопани

компенсирали това с разширение на площите от орни земи. В Панагюрище постепенно се оформя тънка, но значима прослойка от относително заможни като възможности за земеделска дейност войнуци¹⁷⁾.

Таблица 7. Площ на орните земи (ниви) в служебните бащини на войнуците в Панагюрище през 1573 г. (общо 190 бащини)

Площ на нивите във войнушката бащина (в дьонюми)	Брой бащини	Относителен дял от всички бащини (%)
10 – 20	5	2,63
21 – 30	11	5,79
31 – 40	22	11,58
41 – 50	44	23,16
51 – 60	43	22,63
61 – 70	21	11,05
71 – 80	23	12,11
81 – 90	15	7,89
91 – 100	2	1,05
101 – 110	1	0,53
111 – 120	3	1,58

Недостатъчната орна земя в селата с обширни, но планински землища, трябва да е насочвала повечето войнушки домакинства към скотовъдството като основен поминък. Тенденцията за мащабно развитие на скотовъдството в селищата с планинско землище особено се откроява в Панагюрище и Стрелча. В тези селища откриваме и войнушки ливади с площ, надвишаваща 10 дьонюма. Като човек, чийто основен поминък е животновъдството, през 1573 г. се откроява панагюрецът Михо, син на Станко. Той разорава едва 34 дьонюма ниви, но ливадите му достигат площ от 23 дьонюма¹⁸⁾.

Таблица 8. Ливадите във войнушките бащини от Панагюрище през 1573 г. (общо 111 ливади)

Размер на ливадите в дьонюми	Брой на ливадите	Приблизителен процентен дял
1 – 2 ½ дьонюма	29	26,12 %
3 – 5 ½ дьонюма	45	40,54 %
6 – 10 ½ дьонюма	28	25,22 %
11 – 15 ½ дьонюма	8	7,20 %
16 – 20 ½ дьонюма	–	–
20 – 25 ½ дьонюма	1	0,92 %

* * *

Наблюденията ни върху войнушки регистри от втората половина на XVI – началото на XVII в. показват, че постепенно се очертава известна имуществена диференциация между войнуците, като се откроява тънък слой от заможни стопани на служебни земи. Те разширявали обработваемите си земи както с нерегламентирани средства, така и чрез може би напълно законни сделки за прехвърляне на дялове орни земи между самите войнуци. Веднага трябва да кажем, че наблюденията в настоящото изследване се отнасят за времето, когато войнуците се ползвали с пълния комплект от данъчни привилегии и са мотивирани да разширяват служебните земи. След края на XVII в., когато много от техните привилегии са премахнати, се забелязва обратният процес. Войнуците все повече се стремят да развият основната си стопанска дейност извън служебните стопанства – усвояване на допълнителни земи, скотовъдство, занаяти и търговия. Това ги правело независими от войнушката служба и служебните земи, в които държавният контрол и намесата на войнушките командири са твърде големи. През този късен период замогват най-вече тези войнуци, които се приспособяват към новите стоково-парични отношения, докато специалният статут и служебното земевладение са отживелица. Разглеждането на тези процеси обаче трябва да бъде обект на следващо изследване.

БЕЛЕЖКИ

1. *Voynuk register from 1603*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 545. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul; *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul; *Voynuk register from 1615*. In: Tapu tahrir defteri fund. TD 725.
2. От войнуците не се изисквало да плащат харадж, испенче, юшур (десятък), tekâlîf-i örfiye (обичайни данъци), avariz-i divâniye (извънредни държавни данъци), âdet-i ağnam (данък върху овцете) до сто глави, както и данък върху свинете.
3. *Voynuk register from 1529*. In: Tapu tahrir defteri fund. TD 151, pp. 1 – 48, 317 – 365. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul.
4. *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547, pp. 362–404. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul.
5. *Ibidem*, pp. 404 – 464.
6. *Voynuk register from 1603*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 545, pp. 31, 44. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul; *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547, pp. 388, 401. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul; *Voynuk register from 1615*. In: Tapu tahrir defteri fund. TD 725, pp. 11, 24. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul.
7. *Voynuk register from 1603*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 545, pp. 31, 34, 44, 53; *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547,

- pp. 388, 391, 401, 404, 406, 410; *Voynuk register from 1615*. In: Tapu tahrir defteri fund. TD 725, pp. 11, 14, 24, 27, 33.
8. *Timar register from 1570*. In: Tapu tahrir defteri fund. TD 494, pp. 684. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul. Все пак е нужно да отбележим, че в Цалапица през 1570 г. са регистрирани само петима зеваид войнуци.
 9. Патронимите на ямаците Ерменчо, син на Лало и Стоил, син на Неньо показват, че бащината не е предадена от баща на син.
 10. *Voynuk register from 1603*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 545, pp. 44 – 46; *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547, pp. 401 – 403; *Voynuk register from 1615*. In: Tapu tahrir defteri fund. TD 725, pp. 24 – 26.
 11. Ще проследим промените въз основа само на две регистрации, обхващащи период от 30 години, тъй като по някаква причина с. Брестовица е пропуснато от регистраторите през 1615 г. и войнуците от това селище (въпреки че доказано продължава да е войнушко) не присъстват в опис от споменатата година.
 12. *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547, p. 379. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul.
 13. *Voynuk register from 1603*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 545, p. 22. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul.
 14. Ако тази възможност е допустима въобще, много е вероятно точно такова смесване на служебните земи с тези на други селяни да се има предвид във вече цитирания закон, според който съществуват случаи, когато земите на войнука може да се окажат общи с тези на войнушките синове и роднини, като между тях няма определени граници. В такива случаи се нарежда от тази земя отново да бъдат отделени площите, нужни за една войнушка бащина според закона в съответните вилаети (ТІІРВЗ, 1961, 156, 285).
 15. *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547, p. 448.
 16. *Voynuk register from 1603*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 545, pp. 87 – 89; *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547, pp. 442 – 445, 448; *Voynuk register from 1615*. In: Tapu tahrir defteri fund. TD 725, pp. 67 – 69.
 17. *Voynuk register from 1573*. In: Maliyeden müdevver fund. MAD 547, p. 442 – 464. At: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul.
 18. Ibidem, 454.

ЛИТЕРАТУРА

- ГЕОРГИЕВА, Цв., 1999. *Пространство и пространства на българите (XV – XVII век)*. София. ISBN 954-607-240-0.
- МИЧЕВ, Н.; МИХАЙЛОВ, Ц.; ВАПЦАРОВ, И.; КИРАДЖИЕВ, С., 1980. *Географски речник на България*. София: Наука и изкуство.

- МУТАФЧИЕВА, В., 1993. Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI век. В: *Османска социално-икономическа история*. София: Издателство на БАН, 7 – 189.
- МУТАФЧИЕВА, В., 1993. Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV – XVI век. В: *Османска социално-икономическа история*. София: Издателство на БАН, 258 – 289.
- ПЪРВЕВА, Ст., 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век*. София: БАН. ISBN 978-954-322-422-7.
- РЕФИК, А., 1938. *България под турско управление. 983 – 1255 от егира, 1565 – 1841 от Р. Хр. Документи, взети из тайните турски държавни архиви върху търговския и стопански живот на градове, населени с българи по време на турското управление*. София.
- СТОЈАНОВСКИ, Ал., 1990. *Раја со специјални задолженија во Македонија (војници, соколари, оризари и солари)*. Скопје: Институт за национална историја.
- ГЪЛЪБОВ, Г. (съст.), 1961. *Турски извори за историята на правото в българските земи (ТИИПБЗ)*. Т. 1. София: БАН.
- ЦВЕТКОВА, Б. (съст.), 1974. *Турски извори за българската история*. Том 5. София: БАН.
- ERCAN, Y., 1983. The Taxes Imposed on Voynuks and Those from Which They were Exempted. *Revue de Études Sud – Est Européennes*. **XXI**, 341 – 348. ISSN 0035-2063.
- ERCAN, Y., 1989. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. ISBN 975-16-0128-2.

REFERENCES

- GEORGIEVA, C., 1999. *Prostranstvo i prostranstva na balgarite (XV – XVII vek)*. Sofia. [in Bulgarian]. ISBN 954-607-240-0.
- MICHEV, N.; MIHAYLOV, T.; VAPTSAROV, I.; KIRADZHIEV, S., 1980. *Geografski rechnik na Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo. [in Bulgarian].
- MUTAFCHIEVA, V., 1993. Agrarnite otnoshenia v Osmanskata imperia prez XV-XVI vek. In: *Osmanska sotsialno-ikonoomicheska istoria* [in Bulgarian]. Sofia: BAN, 7 – 189. ISBN 954-430-188-7.
- MUTAFCHIEVA, V., 1993. Kategoriite zavisimo naselenie v nashite zemi pod turska vlast prez XV – XVI vek. In: *Osmanska sotsialno-ikonoomicheska istoria* [in Bulgarian]. Sofia: BAN, 258 – 289.
- PARVEVA, S., 2011. *Zemyata i horata prez XVII – parvite desetiletia na XVIII vek*. Sofia: BAN. [in Bulgarian]. ISBN 978-954-322-422-7.
- REFIK, A., 1938. *Bulgaria pod tursko upravlenie. 983 – 1255 ot egira, 1565 – 1841 ot R. Hr. Dokumenti, vzeti iz taynite turski darzhavni arhivi*

- varhu targovskia i stopanski zhivot na gradove, naseleni s balgari po vreme na turskoto upravljenje. Sofia. [in Bulgarian].
- STOJANOVSKI, A., 1990. Raja so specijalni zadolženija vo Makedonija (vojnuci, sokolari, orizari i solari). Skopje: Institut za nacionalna istorija.
- GALABOV, G. (ed.), 1961. *Turski izvori za istoriyata na pravoto v balgarskite zemi* (TIIPBZ). T. 1. Sofia: BAN. [in Bulgarian].
- TSVETKOVA, B. (ed.), 1974. *Turski izvori za balgarskata istoria*. Tom 5. Sofia: BAN. [in Bulgarian].
- ERCAN, Y., 1983. The Taxes Imposed on Voynuks and Those from Which They were Exempted. *Revue de Études Sud – Est Européennes*. **XXI**, 341 – 348. ISSN 0035-2063.
- ERCAN, Y., 1989. *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. ISBN 975-16-0128-2.

OBSERVATIONS ON THE VOYNUK ECONOMY IN THE FILIBE AND TATAR PAZARDZHİK KAZAS IN THE XVI – THE BEGINNING OF THE XVII CENTURIES

Abstract. On the basis of several unpublished registers, the article examines the real practice of official Voynuk land ownership. The historical-legal analysis is applied in the research work. According to law, Voynuk farms were exempt from land taxes, but were part of the state land fund. However, the Voynuk baştina differed from the Rayet çiftlik and baştina not only in that it also included vineyards, gardens and even houses, but the sizes of the fields were often smaller than the legal norms for a pair of arable land. This can be explained by the fact that these areas were sufficient for the sustenance of a Voynuk household, since the considered category of population was exempt from land taxes and jizyah. However, as early as the 16th century, a property differentiation was gradually created between the Voynuks and a thin layer of wealthy owners of service lands stood out. They expanded their arable lands both by unregulated means, entering in the timar land, and through perhaps perfectly legal transactions for the transfer of shares of arable land between the Voynuks themselves.

Keywords: Ottoman Empire; registers; voynuks; official economy; farming; taxes

✉ **Dr. Krastyo Yordanov**

ORCID ID: 0000-0002-8306-4688

Web of Science Researcher ID: AAU-8363-2020

Institute for Historical Studies at the

Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchenski prohod St., Bl. 17

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: k.yordanov1975@ihist.bas.bg